

Іван ХОМ'ЯК,
професор Національного університету
«Острозька академія»,
академік Академії наук вищої школи України,
доктор педагогічних наук

ДИНАМІКА ДЕРОСІЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ АНТРОПОНІМІВ

Парадоксальна ситуація склалася в Україні: росіян називаємо орками, рашистами, москалями, ненависною ордою; на письмі російські топоніми записуємо з малої літери; у словесних формулюваннях практикуємо прийменник *на*: на Росії, – а в антропонімах утверджуємо моделі російських імен та прізвищ, ще й ображаємося, коли нам роблять зауваження вчителі, науковці або ж просто патріотично налаштовані співвітчизники:

- Я не Олена, моє ім'я – Альона;
- За паспортом я Данілішин, а не Данилишин;
- Батьки називають мене Дімою, а не Дмитром. До того ж, зауважте, у «Єдиних новинах» журналіст Діма Анопченко, радіоведучий «Променя» – Діма Захарченко, телеведучий програми «Світ навиворіт» рекламує себе Дімою Комаровим.

Упорядкування власних імен і прізвищ має стати громадянським внеском у піднесення національної самосвідомості, своєрідним випробуванням на самоідентичність. Доречними з цього приводу є поетичні рядки, нещодавно опубліковані в соцмережах:

Може, ми здуріли трохи?
Є така здогадка, –
Бо *Олекса* зветься *Льоха*,
Ніби свиноматка.
Та й *Павла* всі кличуть *Паша* ...
Стьопа, *Міша*, *Гріша*,
Вова, *Даша*, *Лена*, *Шура* ...

В голові у нас полова
І темінь похмура.
Та задумайтесь на хвильку,
Де та гордість Ваша ???
Чому *Вася*, не *Василько*,
І хто та *Наташа*?
Скільки можна плазувати,
Бути на колінах?
Час нарешті будувати
В собі Україну!

Як тут не згадати повчальний вислів І. І. Огієнка: «Зберігай своє особове ім'я й родове прізвище в національній формі, й ніколи не міняй їх на чужі. Найменша зміна їх – то вже крок до винародовлення» [3, с.597].

Російське самодержавство робило все можливе, щоб підпорядкувати собі український народ, і не тільки економічно й політично, а й духовно, створивши для наших співвітчизників такі умови, аби шляхом завуальованої росіянізації власних назв глибше вмурувати національно забарвлені прізвища й імена у фундамент імперського минулого, приписуючи собі досягнення українців у такий, здавалося б, невидимий спосіб.

Наукою про наші імена є антропоніміка (від гр. – людина, ім'я) – галузь ономастики, що вивчає власні назви людей [2, с.35]: особові імена, форми по батькові, прізвища, прізвиська, псевдоніми, криптоніми. Зосередимо увагу на українських прізвищах, що становлять генокод і духовний скарб нашого народу.

Проблемі нормалізації вживання особових імен і прізвищ присвячено праці І. Глинського, С.П. Левченка, Л.Г. Скрипник, Н.П. Дзятківської, А.М. Поповського та ін. *Мета нашого дослідження* – проаналізувати відповідність сучасних прізвищ правописним канонам, з'ясувати причини їх деформування, ламання природних мовних кодів.

Прізвище служить для найменування особи, набуває при народженні або вступі в шлюб, що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість [2, с. 1141].

Уже в ХУП сторіччі майже всі українці мали свої прізвища, які часто трансформувалися з імен, роду діяльності, місця проживання тощо, наприклад: від імені Микола – *Миколаєнко*, *Миколайчук*; за сферою діяльності: син столяра – *Столяренко*, *Столярчук*; чоловік, який мешкав за річкою, – *Зарічнюк*, у лісі – *Лісовенко* і т. ін. Стабільності прізвища набули в ХІХ ст. і зміцнювали відчуття національної причетності наших співвітчизників. Будь-яка видозміна їх порушує основи української ідентичності, сприяє намаганням російської ідеологічної

машини реалізувати своє бачення українських імен і прізвищ, зокрема через графічне спотворення в РАЦСах.

Казуїстичне маніпулювання прізвищами яскраво проілюстровано в бестселері В.Шкляра «Чорний Ворон»: на початку роману головний персонаж постає як червоний командир, штабс-капітан *Чорноусов*, прізвище якого в армії переінакшили з Чорновуса; у чекіста Петра *Птіцина*, родом із Одеси, прізвище дідуся було Птах; отаман Пилип Хмара видозмінив свою зовнішність і подався до Криму, де жив під прізвищем *Філіпов*; повстанець Невіруючий Хома одружився з росіянку, взяв її прізвище і вже як *Фома* Голіков повернувся з Донбасу на Звенигородщину [5, с. 34, 78, 405, 424].

А.А. Бортняк радить працівникам засобів масової інформації не обстоювати викривлені несприятливими історичними обставинами чи казенними принципами форми прізвищ *Подольнін, Кузнічук, Нікітюк, Антосевич, Огороднік* тощо, ілюструє правильні написання цих і подібних прізвищ – *Подольнин, Кузничук, Никитюк* (радше *Микитюк – І.Х.*), *Антосевич, Огородник, Пилипенко, Калениченко, Кулик, Нижник*, незалежно від того, як їх колись записав «канцелярський мудрій» [1, с. 36-41)]; не вкладаються в українські рамки і прізвища – *Алексєєнко, Казак, Тіхонюк, Закусіло, Белік*, що походять від лексем – *Олекса, козак, Тихін, закусити, білий*; кумедно звучать прізвища в такій інтерпретації – *Крот, Рябоконь, Трегуб, Кот, Поп, Сокол, Куцевол, Кривой* замість *Кріт, Рябокінь, Тригуб, Піп, Кіт, Сокіл, Куцевіл, Кривий*; викликає подив, коли деякі українці намагаються хоча б однією літерою підкреслити у своєму імені «немужицкое происхождение»: *Третьак* пишуть зі знаком м'якшення перед «я», а *Кукурудза* – без простяцької «д»; їм здається, що вони облагородять свої «хвямілії», коли писатимуть – *Совва, Біллик, Варенік, Салло, Варона, Подопрігора, Медведь*.

У калейдоскопі штучно зросіянізованих прізвищ-мутантів – *Ковальов* (від української лексеми *коваль* – російською *кузнец*), *Мірошникова* (від *мірошник* - російською *мельник*), *Кухаруков* (від *кухар* – російською *повар*), *Ломаков* (від *ломака* – російською *дубина, большая палка*), *Хмарукова* (від *хмара* – російською *туча*), *Кравченков* (від *кравець* – російською *портной*), а ще також – *Білоусов, Биков, Жуков, Винников, Сомов, Куликов, Морозов, Логвинов, Новиков* і їм под.

Так набуло російського забарвлення і прізвище колишнього президента СРСР М.С. Горбачова. Як свідчить А. Ковальчук, батько найвпливовішого радянського політика Сергій – уродженець Чернігівщини, мав прізвище *Горбач*, яке росіянізував додаванням суфікса *-ов*, мотивуючи переїздом до Ставропільщини.

У свій час і батькові автора статті як передовому шахтарю – бригадирові вибійників пропонували змінити прізвище:

А давайте мы запишем – *Николай Иванович Хомяков*. Звучит?!

Дослідники стверджують, що у прізвищі людини закодовано завдання роду. З огляду на це в умовах незалежної держави маємо можливість відновити правильність своїх прізвищ або трансформувати їх відповідно до моделей українських прізвищ, як це зробив О.М. Біляєв – провідний український лінгводидакт, доктор педагогічних наук, член-кореспондент АПН України, родом із Нововоронцовки Херсонської області, який одразу із проголошенням незалежності України змінив прізвище *Беляєв* на *Біляєв*, хотів відновити і суфікс *-ів*, однак утримався: не всі змогли б асоціювати його з автором численних і вагомих праць із теорії і практики навчання української мови, виданих до 1991 року.

Українські прізвища надзвичайно різноманітні за джерелами творення та граматичним складом. І хоча належать до розряду іменників, та за походженням, будовою й особливостями відмінювання їх поділяють на дві групи: прізвища прикметникового типу і прізвища іменникового типу [4, с. 280-296]. До першої групи належать: 1) прізвища у формі прикметників і дієприкметників, що мають у називному відмінку закінчення *-ий (-ій)* у чоловічому роді, – *Озерський, Шидловський, Будній* та *-а, -я* - в жіночому роді – *Дзеньківська, Мізерна, Городня*; частина з них має суфікси *-ськ, -цьк, -зьк* – *Андріївський (-ська), Гарницький (-цька), Залузький (-зька)*; 2) прізвища, які походять від стягнених (коротких) прикметників, – *Зелен, Молод*, нечленних форм дієприкметників – *Мазан, Ковтун*; 3) прізвища у формі присвійних прикметників на позначення назви сина або дочки, утворені від імені чи прізвиська батька або матері за допомогою суфіксів *-ів (-ів), -ов, -ев (-єв), -ин (-їн)*, – *Іванів, Зеров, Гринь*, а також на *-ишин (-їшин)*, утворені від назви матері на *-иха, -Василишин, Мусіїшин*.

До прізвищ іменникового типу належать прізвища: 1) утворені лексико-семантичним способом – *Семерин, Стельмах, Комар*; 2) морфологічним способом за допомогою словотвірних суфіксів *-ак (-як), -ань, -ар, -ач, -ег(а), -евич, -ейко, -енко, -ець, -ик, -ил(о), -ич, -ище, -к(о), -ник, -ович, -ок, -ук(-юк), -ун, -унь, -ура (-юра), -усь, -ух (-юх), -чак, -чук* – *Вишняк, Грабар, Сагач, Зданевич, Шумейко, Буйненко, Карповець, Боровик, Решетило, Зварич, Василице, Самійленко, Винник, Полюхович, Петручок, Павлюк, Павлунь, Місюра, Смуць, Голоюх, Стрільчак, Герасимчук*; 3) синтаксично-морфологічним способом шляхом складання основ різних частин мови – *Доброграй, Вернидуб, Сухомлин, Котигорошко, Самосій, Неумита*.

Кожній мові властиві свої дериватологічні засоби творення прізвищ. Наприклад, у німецькій мові – це суфікси *-зон*, *-манн*, у румунській – *еску*, у російській – *ов*, *-єв*. Для української мови також характерний суфіксальний різновид афіксального виду морфологічного способу творення власних назв: найчастіше вживаним є суфікс *-енко* – *Петренко*, *Грищенко*, *Вашуленко*. Велику групу українських прізвищ становлять нові й давні патроніміїні (утворені від імені або прізвища батька) й матроніміїні (походять від імені матері) наймення із суфіксом *-ук* (*-юк*) – *Вересюк*, *Іванюк*, *Миронюк*. Широко розповсюджений суфікс українських прізвищ, особливо на заході України, *-ів* – *Михасів*, *Пономарів*, *Златів*. Колоритними є українські прізвища зі спонукальним компонентом – *Крутивус*, *Тягнирядно*, *Недохиличарка*, *Убийвовк*, *Палихата*, *Неїжмак*.

Пильної уваги потребує реєстрація антропонімів. Слід уважно стежити за тим, щоб запис прізвищ, імен і по батькові було здійснено у відповідності до чинного правопису, пам'ятаючи, що прізвище – спадкове найменування, яке переходить із покоління в покоління, є вирішальним у встановленні родинних зв'язків [4, с.291]. Проаналізуємо типові правописні відхилення в носіїв сучасних прізвищ.

Запис українських прізвищ здійснюють згідно з правилами «Українського правопису», проте в документах нерідко простежуються недогляди: відхилення в коренях відіменних прізвищ – *Міхайлюк*, *Міхайлишин* (потрібно *Михайлюк*, *Михайлишин*, бо походять від імені *Михайло*), *Грінишина* (слід *Гринишина*, бо *Григорій*, *Григір*), *Васілюк* (треба *Василюк*, бо *Василь*), *Оніщук* (необхідно *Онищук*, бо *Онисько*), *Денісюк* (треба *Денисюк*, бо *Денис*); спотворення суфіксів, що формують ті чи ті моделі відіменних українських прізвищ, – *Стефанишина* (потрібно *Стефанишина*, бо *Стефаниха*), *Кузьміч*, *Галіч*, *Мініч*, *Люліч* (замість *Кузьмич*, *Галич*, *Минич*, *Люлич*); порушення нормативної форми прізвищ на *-иченко* (*Михайліченко*, *Старіченко*, *Калиніченко* замість *Михайличенко*, *Стариченко*, *Калиниченко*); заміна в коренях *и* на *і* (*Скібицький*, *Кісіль*, *Слівинська* замість *Скибицький*, *Кисіль*, *Сливинська*); неправомірна видозміна суфікса *-ик* (*Кусік*, *Круглік*, треба *Кусик*, *Круглик*). Поза увагою лишають вимогу написання літери *і* у прізвищах, утворених від слів, де *і* чергується з *о* або *е*, – *Грім* (*Грома*), *Кіт* (*Кота*), *Ведмідь* (*Ведмедя*), *Пиріг* (*Пирога*); використання апострофа після літер на позначення губних приголосних перед *я,ю,є,ї*, що означають два звуки, – *Сав'юк*, *М'ялюк*, *Клим'юк*. Апостроф не пишеться, якщо перед літерою на позначення губного приголосного є інша, крім *р*, що належить до кореня (*Морквянко*), але *Карп'юк*, *Верб'яний*, *Черв'яченко*.

Серед проілюстрованих антропонімів із правописними недоглядами наявні моделі російської структури, неправомірно вжиті в українському контексті.

Російську літеру *и* необхідно передавати українською *и* й адекватно озвучувати у прізвищах, утворених від власних імен, спільних для української та російської мов – *Данилов, Климов, Михайлова, Никифоров, Титов, Бенедиктова*; у прізвищах, утворених від коренів, спільних для української та російської мов, – *Синельникова* (синій), *Новикова* (новий), *Кисельов* (кисіль); у суфіксах *-иц, -ик* – *Синицин, Скобликов, Колесников*. Російській літері *е* відповідає українська *є*, коли в середині слів російській літері *е* відповідає українська *і* – *Резников* (різати), *Беляков* (білий).

Ми живемо в час кровопролитної війни. Росіяни чинять звірства на нашій землі, однак їхня жорстокість межує зі страхом. Виникає питання, чого ж найбільше боїться ворожа навала? Ні, не систем «Хаймарс» чи «Атакамс», ні того, що в наших планах вступ у ЄС і НАТО. Достойну відповідь із цього приводу знаходимо на сторінці «Особистий блог» – «Lets go travel» у Фейсбуці: ворог боїться, що раптом уся країна згадає, що до радянської окупації ми повсюдно говорили українською мовою, відновимо в пам'яті свій тисячолітній етнічний, культурний та історичний шлях, що будемо пишатися тим, якого ми роду, що наші діти називатимуться Івасиками, Оленками, Марійками, Дарунями, Олексійками, Дмитриками.

В умовах формування українськомовного простору природною стає проблема повернення генетично зумовлених антропонімів із метою відродження національної єдності, відновлення й зміцнення української ідентичності.

Література

1. Бортняк А.А. Ну що б, здавалося, слова ... : бесіди про культуру української мови. Київ: Український письменник, 1994. 73 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. Київ, Ірпінь: ВТФ "Перун", 2007. 1736 с.
3. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Факс. вид. Київ: Обереги, 1994. 72 с.
4. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: словник-довідник. Київ: Наукова думка, 1986. 310 с.
5. Шкляр В. Залишенець. Чорний ворон: роман. Харків: Книжковий Клуб "Клуб сімейного дозвілля", 2014. 432 с.